СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДПРИЄМЦІВ В УМОВАХ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN ENTREPRENEURS IN CONDITIONS OF PROFESSIONAL STRESS

УДК 159.944.4
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.81.1.31
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Пєтухова І.О.
к.пед.н., доцент,
завідувач кафедри психології,
педагогіки та суспільних дисциплін
Державний податковий університет
ORCID ID: 0000-0002-5194-5333

Степаненко А.П.
здобувач вищої освіти другого
(магістерського) рівня
Державний податковий університет
ORCID ID: 0009-0005-9763-9197

Хомутовська Л.С.
здобувач вищої освіти другого
(магістерського) рівня
Державний податковий університет
ORCID ID: 0009-0004-4294-8737

У статті представлено результати емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників проявів агресивної поведінки у підприємців в умовах професійного стресу. Актуальність дослідження зумовлена зростанням рівня психологічного навантаження у сфері підприємницької діяльності, яке спричинене нестабільністю соціально-економічного середовища, високою конкуренцією, відповідальністю за прийняття управлінських рішень, необхідністю постійної комунікації та швидкої адаптації до змін зовнішнього середовища. За таких умов професійний стрес стає важливим чинником актуалізації агресивних реакцій у поведінці підприємців.
Метою дослідження є аналіз рівня, структури й форм прояву агресивної поведінки підприємців, а також визначення соціально-психологічних чинників її актуалізації в умовах професійного стресу. Емпіричну базу дослідження становили результати обстеження 50 підприємців віком від 25 до 55 років із різним стажем професійної діяльності. Для діагностики агресивної поведінки застосовано методику діагностики комунікативної агресивності В В. Бойка, опитувальник агресивності й ворожості А. Басса – А. Даркі, що дало змогу комплексно оцінити як зовнішні, так і внутрішні форми агресивних проявів.
Результати дослідження засвідчили переважання помірного, контрольованого рівня агресивності в більшості респондентів, що свідчить про сформовані механізми емоційної саморегуляції й адаптації до стресових професійних умов. Установлено, що домінуючими формами агресивної поведінки є вербальна та емоційна агресія, тоді як фізична агресія практично не характерна для підприємців. Виявлено окремі показники емоційної реактивності, роздратування й внутрішньої напруженості, які можуть ускладнювати професійну комунікацію та сприяти накопиченню хронічного стресу.
Зроблено висновок про доцільність упровадження цілеспрямованих психопрофілактичних і психокорекційних заходів, спрямованих на розвиток навичок емоційної саморегуляції, конструктивної міжособистісної взаємодії та зниження негативного впливу професійного стресу в підприємницькому середовищі.
Ключові слова: *агресивна поведінка, агресивність, підприємці, комунікативна агресія, професійний стрес, соціально-психологічні чинники.*

The article presents the results of an empirical study of socio-psychological factors influencing aggressive behavior in entrepreneurs under conditions of professional stress. The relevance of the research is determined by the increasing psychological load in entrepreneurial activity caused by socio-economic instability, high competition, responsibility for managerial decision-making, intensive professional communication, and the need for rapid adaptation to changing external conditions. In this context, professional stress becomes a significant factor contributing to the manifestation of aggressive reactions in entrepreneurs' behavior.
The purpose of the study is to analyze the level, structure, and forms of aggressive behavior in entrepreneurs and to identify socio-psychological factors contributing to its manifestation under professional stress. The empirical sample consisted of 50 entrepreneurs aged 25 to 55 years with varying lengths of professional experience. To assess aggressive behavior, the study employed the diagnostic method of communicative aggressiveness developed by V.V. Boyko and the Buss-Durkee Hostility Inventory, which made it possible to examine both communicative and internalized forms of aggression.
The findings indicate a predominance of a moderate, controlled level of aggressiveness among the majority of respondents, reflecting well-developed mechanisms of emotional self-regulation and adaptation to stressful professional conditions. It was found that verbal and emotional aggression are the dominant forms of aggressive behavior in entrepreneurs, whereas physical aggression is largely uncharacteristic of this professional group. Certain indicators of emotional reactivity, irritation, and internal tension were also identified, which may complicate professional communication and contribute to the accumulation of chronic stress.
The results substantiate the feasibility of implementing targeted psychopreventive and psychocorrectional measures aimed at enhancing emotional self-regulation, developing constructive interpersonal interaction strategies, and reducing the negative impact of professional stress in the entrepreneurial environment. The practical significance of the study lies in the possibility of using the obtained results in psychological support programs for entrepreneurs.
Key words: *aggressive behavior, aggressiveness, entrepreneurs, communicative aggression, professional stress, socio-psychological factors.*

Підприємницька діяльність у сучасних соціально-економічних умовах характеризується високим рівнем психологічного навантаження, зумовленого нестабільністю ринку, підвищеною відповідальністю за прийняття управлінських рішень, фінансовими ризиками, конкуренцією та необхідністю швидкої адаптації до змін зовнішнього середовища. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах тривалого соціального напруження, економічної невизначеності й кризових явищ, що підсилюють вплив стресогенних факторів на професійну діяльність підприємців.

Професійний стрес у підприємницькій діяльності має комплексний характер і формується під

впливом як зовнішніх чинників (економічна нестабільність, правові обмеження, взаємодія з партнерами та клієнтами, відповідальність за персонал), так і внутрішніх психологічних ресурсів особистості. За таких умов зростає емоційна напруженість, що може призводити до актуалізації різних форм агресивної поведінки як специфічної реакції на стресові впливи.

Агресивна поведінка в професійному середовищі підприємців не завжди має виключно деструктивний характер. У низці випадків вона може виконувати адаптивну функцію, спрямовану на захист особистісних меж, мобілізацію внутрішніх ресурсів, досягнення професійних цілей і збереження конкурентоспроможності. Водночас неконтрольовані або надмірні агресивні прояви здатні ускладнювати міжособистісну взаємодію, провокувати конфлікти, знижувати ефективність ділової комунікації та негативно впливати на психологічний стан самого підприємця.

Особливу роль у формуванні агресивної поведінки відіграють соціально-психологічні чинники, зокрема особливості професійного спілкування, рівень емоційної саморегуляції, комунікативні навантаження, індивідуальні способи реагування на стрес і специфіка соціального оточення в бізнес-середовищі. Саме взаємодія цих чинників визначає характер, інтенсивність і форми прояву агресивних реакцій у підприємців у процесі їхньої професійної діяльності.

У зв'язку з цим особливої наукової та практичної значущості набуває вивчення соціально-психологічних чинників агресивної поведінки підприємців в умовах професійного стресу. Аналіз рівня, структури та форм прояву агресивності дає змогу не лише глибше зрозуміти психологічні механізми професійної поведінки підприємців, а й окреслити напрями психологічної профілактики, спрямованої на зниження деструктивних проявів агресії та розвиток ефективних стратегій емоційної саморегуляції.

Таким чином, дослідження соціально-психологічних чинників агресивної поведінки підприємців є актуальним завданням сучасної психологічної науки та має важливе прикладне значення для оптимізації професійної діяльності, збереження психологічного благополуччя й підвищення ефективності міжособистісної взаємодії у сфері підприємництва.

У сучасній психологічній науці агресивна поведінка розглядається як складний багатовимірний феномен, що формується під впливом поєднання індивідуально-психологічних, соціальних і ситуаційних чинників. У межах різних теоретичних підходів агресія інтерпретується як форма поведінкової реакції на фрустрацію, стрес, загрозу особистісним або професійним ресурсам, а також як спосіб регуляції міжособистісних відносин у напружених соціальних умовах [1, с. 121–125; 8, p. 34–39; 9, p. 51–60].

Значний внесок у вивчення соціально-психологічних механізмів агресії зроблено в межах соціально-когнітивного підходу, відповідно до якого агресивна поведінка формується в процесі соціального навчання, засвоєння моделей поведінки й інтерналізації соціальних норм. Агресія в цьому контексті може набувати як відкритих, так і прихованих форм, що особливо характерно для професійного середовища, де діють жорсткі соціальні обмеження та вимоги до самоконтролю [1, с. 128–132].

У працях, присвячених проблемі професійного стресу, агресивна поведінка розглядається як одна з можливих реакцій на тривале емоційне напруження, перевантаження та дефіцит ресурсів саморегуляції. Дослідники підкреслюють, що в умовах хронічного стресу агресивні реакції можуть виконувати компенсаторну функцію, спрямовану на зниження внутрішньої напруги й відновлення суб'єктивного відчуття контролю над ситуацією [5, с. 68–70; 7, p. 112–115].

Окремий напрям досліджень присвячений аналізу комунікативних форм агресії, які проявляються у вербальній поведінці, інтонаціях, невербальних сигналах і стилі міжособистісної взаємодії. В.В. Бойко зазначає, що комунікативна агресивність часто має латентний характер і може маскуватися під ділову жорсткість, наполегливість або прагматизм, що ускладнює її своєчасну діагностику в професійному середовищі [2, с. 12–18].

У межах емпіричних досліджень агресивної поведінки значна увага приділяється диференціації її форм, зокрема фізичної, вербальної, непрямої агресії, а також внутрішньо спрямованих агресивних реакцій, пов'язаних із роздратуванням, почуттям провини й емоційною напруженістю. Застосування опитувальника агресивності й ворожості А. Басса – А. Даркі дає змогу комплексно оцінити структуру агресивних проявів і виявити домінуючі способи реагування на стресові ситуації [7, p. 140–145].

Водночас у сучасних дослідженнях усе більше уваги приділяється аналізу агресії як соціально опосередкованого явища, що залежить від професійного контексту та специфіки діяльності. У професіях, пов'язаних із високою відповідальністю, конкуренцією й необхідністю швидкого прийняття рішень, агресивні прояви часто трансформуються в соціально прийнятні форми, що не порушують нормативних вимог, але водночас відображають внутрішню напруженість суб'єкта діяльності [4, с. 73–78].

Проблематика агресивної поведінки в умовах підприємницької діяльності представлена в наукових джерелах порівняно обмежено. Окремі дослідження акцентують увагу на зв'язку професійного стресу з емоційним виснаженням, підвищеною дратівливістю й схильністю до вербальної агресії у сфері підприємництва [6, с. 167–170]. Водночас агресивна поведінка підприємців рідко розглядається як самостійний об'єкт емпіричного аналізу, що зумовлює фрагментарність наявних наукових уявлень.

Аналіз сучасних публікацій свідчить про те, що недостатньо дослідженими залишаються соціально-психологічні чинники агресивної поведінки підприємців, зокрема роль комунікативних навантажень, емоційної саморегуляції та професійного стресу у формуванні різних форм агресивних реакцій. Це актуалізує необхідність проведення емпіричних досліджень, спрямованих на комплексний аналіз структури агресивності й виявлення закономірностей її прояву в умовах підприємницької діяльності.

Емпіричне дослідження спрямовано на виявлення соціально-психологічних чинників агресивної поведінки підприємців в умовах професійного стресу та передбачало комплексний аналіз рівня, структури й форм прояву агресивності в професійній діяльності. Дослідження проводилося з дотриманням основних етичних принципів психологічних досліджень, зокрема добровільної участі респондентів, конфіденційності отриманих даних і використання результатів виключно в наукових цілях.

У дослідженні взяли участь 50 підприємців віком від 25 до 55 років, які здійснюють професійну діяльність у різних сферах малого та середнього бізнесу. Стаж професійної діяльності респондентів становив від 1 до 15 років, що дало змогу охопити різні етапи професійного становлення й розвитку підприємницької діяльності. До вибірки ввійшли як чоловіки, так і жінки, що забезпечило відносну гендерну збалансованість і підвищило репрезентативність отриманих результатів.

Формування вибірки здійснювалося за принципом доступності з урахуванням критеріїв включення, до яких належали наявність статусу підприємця, активна професійна діяльність на момент дослідження, відсутність гострих психічних розладів, що могли б впливати на адекватність відповідей. Усі респонденти поінформовані про мету дослідження та надали згоду на участь.

Для діагностики агресивної поведінки використано дві психодіагностичні методики, які дають змогу комплексно оцінити різні аспекти агресивності. Методика діагностики комунікативної агресивності В.В. Бойка застосована з метою виявлення специфіки агресивних проявів у процесі міжособистісної взаємодії, зокрема схильності до спонтанної, анонімної, ритуалізованої агресії, а також здатності до контролю агресивних реакцій. Обрана методика є валідним інструментом для дослідження агресивної поведінки в професійному спілкуванні й широко використовується в психологічних дослідженнях соціально-психологічної спрямованості.

Для аналізу структури агресивності й ворожості використано опитувальник агресивності й ворожості А. Басса – А. Даркі, який дає змогу оцінити рівень фізичної, вербальної та непрямої агресії, а також внутрішні емоційні стани, пов'язані з роздратуванням і почуттям провини. Застосування цієї методики забезпечило можливість виявлення домінуючих форм агресивної поведінки та їх співвідношення з умовами професійного стресу.

Процедура дослідження передбачала індивідуальне заповнення респондентами психодіагностичних методик у зручний для них час. Опитування проводилося в очному та дистанційному форматах, що дало змогу охопити ширше коло учасників і мінімізувати вплив зовнішніх організаційних чинників. Середній час заповнення опитувальників становив 25–30 хвилин.

Обробка отриманих емпіричних даних здійснювалася з використанням методів описової статистики. Для аналізу результатів застосовувалися показники відсоткового розподілу, що дало змогу визначити рівні прояву агресивності за окремими шкалами та виявити загальні тенденції агресивної поведінки у вибірці підприємців. Результати систематизовані та представлені у вигляді таблиць для забезпечення наочності й зручності інтерпретації.

Таким чином, обрана методологія дослідження забезпечила комплексний підхід до вивчення агресивної поведінки підприємців і створила підґрунтя для обґрунтованого аналізу соціально-психологічних чинників її прояву в умовах професійного стресу.

Для діагностики агресивної поведінки використано методику діагностики комунікативної агресивності В.В. Бойка й опитувальник агресивності й ворожості А. Басса – А. Даркі [7; 10].

Отримані результати свідчать про домінування середнього рівня комунікативної агресивності в більшості респондентів. Це вказує на сформовані механізми самоконтролю та здатність підприємців регулювати емоційні реакції в професійному спілкуванні. Водночас наявність високих показників за окремими шкалами може свідчити про схильність до емоційної реактивності в умовах інтенсивного стресу.

Отримані результати свідчать про домінування соціально прийнятних форм агресивної поведінки

Таблиця 1

Показники інтегральних форм комунікативної агресивності в підприємців (n = 50), %

Показник	Низький	Середній	Високий
Спонтанність агресії	22	56	22
Нездатність гальмувати агресію	28	48	24
Анонімна агресія	30	50	20
Ритуалізація агресії	14	62	24
Задоволення від агресії	18	64	18

Джерело: розраховано авторами.

Таблиця 2

Показники агресивності за методикою А. Басса – А. Даркі (n = 50), %

Шкала	Низький	Середній	Високий
Фізична агресія	70	26	4
Непряма агресія	40	46	14
Вербальна агресія	28	60	12
Роздратування	28	52	20
Почуття провини	22	54	24

Джерело: розраховано авторами.

підприємців, що зумовлено необхідністю підтримання ефективної професійної взаємодії в підприємницькому середовищі. Агресивна поведінка має переважно соціально опосередкований характер і детермінується специфікою професійної комунікації в умовах підвищеного стресового навантаження. Переважання низького рівня фізичної агресії свідчить про відсутність тенденції до відкритої деструктивної поведінки, тоді як агресивні прояви реалізуються переважно у вербальній та емоційній формах, що є більш соціально прийнятними в умовах підприємницької діяльності.

Отримані емпіричні дані дають змогу розкрити особливості агресивної поведінки підприємців у контексті професійного стресу та соціально-психологічних умов здійснення підприємницької діяльності. Аналіз результатів засвідчив, що агресивні прояви в досліджуваній вибірці мають переважно помірний, контрольований характер і не набувають деструктивних форм, що узгоджується з особливостями соціально прийнятної професійної поведінки в бізнес-середовищі.

Домінування середнього рівня комунікативної агресивності свідчить про сформовані механізми саморегуляції в підприємців, які змушені постійно підтримувати ефективну взаємодію з партнерами, клієнтами та підлеглими. В умовах професійного стресу агресія не зникає повністю, однак набуває латентних форм і виконує адаптивну функцію, забезпечуючи психологічну мобілізацію та захист особистісних меж у складних комунікативних ситуаціях.

Виявлені показники спонтанної та ритуалізованої агресії можуть бути інтерпретовані як результат тривалого перебування підприємців у ситуаціях підвищеної відповідальності й невизначеності. Такі форми агресивної поведінки не мають відкрито деструктивного характеру, однак відображають внутрішнє напруження та потребу в зниженні емоційного тиску. Подібні тенденції узгоджуються з уявленнями про агресію як форму психологічної адаптації до стресових професійних умов.

Результати, отримані за методикою А. Басса – А. Даркі, підтверджують переважання соціально опосередкованих форм агресії, зокрема вербальної та непрямої. Низький рівень фізичної агресії свідчить про відсутність схильності до відкритих деструктивних дій, що є важливим показником професійної зрілості й відповідальності підприємців. Водночас підвищені показники вербальної агресії та роздратування можуть ускладнювати міжособистісну взаємодію та створювати напруження в професійних контактах за умов інтенсивного стресового навантаження.

На особливу увагу заслуговують показники почуття провини, які виявляються на середньому та високому рівнях у частини респондентів. Це може свідчити про внутрішній конфлікт між необхідністю прояву жорсткості в професійній діяльності й збереженням соціально схвальної поведінки. Такий внутрішній дисбаланс здатний посилювати емоційну напруженість і сприяти накопиченню хронічного стресу.

Загалом отримані результати підтверджують, що агресивна поведінка підприємців є складним багатовимірним феноменом, який формується під впливом професійного стресу, комунікативних перевантажень і високої соціальної відповідальності. Агресія в цьому контексті не є виключно негативним явищем, а може виконувати регулятивну й адаптивну функції, забезпечуючи ефективність професійної діяльності за умови збереження контролю над емоційними реакціями.

Разом із тим виявлені ознаки емоційної реактивності та вербальної агресії свідчать про доцільність упровадження психологічних програм профілактики професійного стресу, спрямованих на розвиток навичок емоційної саморегуляції, стресостійкості й конструктивної комунікації в підприємців. Це дасть змогу знизити ризики професійного вигорання та підвищити психологічне благополуччя представників підприємницької діяльності.

Отже, емпіричне дослідження дало змогу виявити особливості соціально-психологічних чинників агресивної поведінки підприємців в умовах професійного стресу. Установлено, що агресивна поведінка представників підприємницької діяльності має переважно помірний, контрольований характер і не набуває відкрито деструктивних форм.

Домінування середнього рівня комунікативної агресивності свідчить про наявність у підприємців сформованих механізмів емоційної саморегуляції, що забезпечують можливість ефективної професійної взаємодії в умовах високого психологічного навантаження. Агресивні реакції в цьому випадку виконують адаптивну й регулятивну функції, сприяючи мобілізації особистісних ресурсів у складних професійних ситуаціях.

Результати дослідження показали, що найбільш поширеними формами агресивної поведінки в підприємців є вербальна та емоційна агресія, тоді як фізична агресія практично не характерна для досліджуваної вибірки. Це зумовлено специфікою підприємницької діяльності, яка вимагає дотримання соціально прийнятних норм поведінки й контролю емоційних проявів у професійному спілкуванні.

Виявлені показники емоційної реактивності, роздратування та почуття провини свідчать про наявність внутрішнього напруження, пов'язаного з постійною відповідальністю, високою конкуренцією й необхідністю прийняття важливих управлінських рішень. Професійний стрес і комунікативні перевантаження є ключовими соціально-психологічними чинниками актуалізації агресивних реакцій у підприємців.

Отримані результати підтверджують, що агресивна поведінка в підприємницькому середовищі має соціально опосередкований характер і формується під впливом професійних умов діяльності. За відсутності належної психологічної профілактики тривале емоційне напруження може призводити до зниження ефективності професійної діяльності й погіршення міжособистісних взаємин.

Перспективи подальших досліджень убачаються в поглибленому вивченні взаємозв'язку агресивної поведінки з рівнем професійного вигорання, стресостійкості й особистісних ресурсів підприємців. Доцільним є також розроблення й апробація психокорекційних і профілактичних програм, спрямованих на розвиток навичок емоційної саморегуляції, конструктивної комунікації та зниження негативного впливу професійного стресу в підприємницькому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура А. Соціальне навчання і розвиток особистості. *Психологія і суспільство*. 2001. № 3. С. 121–132.

2. Бойко В.В. Комунікативна агресивність: психологічний зміст та діагностика. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 7. С. 12–18.

3. Грандт В. Копінг-ресурси як чинник збереження професійного здоров'я особистості. *Психологія професійної безпеки: технології конструктивного самозбереження особистості :* колективна монографія / за ред. Ж. Вірної. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. С. 77–84.

4. Крайніков Е., Пільков К. Соціально-психологічні чинники агресивної поведінки в професійній діяльності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*. 2016. № 1(4). С. 71–85.

5. Мартіросян М.В. Агресивна поведінка особистості в умовах професійного стресу. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. Т. 1. С. 67–71.

6. Письменна М.С. Професійний стрес і особливості агресивної поведінки у сфері підприємництва. *Габітус*. 2021. Вип. 22. С. 167–172.

7. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York : Springer, 1984. 456 p.

8. Baron R.A., Richardson D.R. Human aggression. New York : Plenum Press, 1994. 480 p.

9. Berkowitz L. Aggression: Its causes, consequences, and control. New York : McGraw-Hill, 1993. 485 p.

10. Wallace J.E. Juggling it all: Exploring entrepreneurs' work stress and coping strategies. Newton, PA : Law School Admission Council, 2002. 69 p.

Дата першого надходження статті до видання: 08.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.04.2026